

результатом мала збереження і примноження Природи.

Література:

1.Вербицький В.В. Організаційно-педагогічні основи функціонування еколого-натуралістичного центру учнівської молоді: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01 /Інститут педагогіки АПН України. - К., 1996. - 178с.

2.Козуля Т.В. Три составляющие мироздания, их связь с экологией и развитием новых научных направлений в образовании //Теория і практика управління соціальними системами: Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2004, №3. – С.111-118.

3.Пустовіт Г.П. Елементи екологізації навчально-виховного процесу позашкільного закладу // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. - Збірник наукових праць. - Київ - Житомир: Вид-во Волинь, 2003. - Кн. 1. - С.298-302.

Исследованы вопросы связи человеческого труда с природой, и закономерность и неизбежность внедрения в уроки трудового обучения вопросов экологии.

Questions of connection of human labour with the nature and conformity to natural laws and compulsory process of introduction the problems of ecology in lessons labour training .

УДК 371. 59

Н.І. Голова
м. Хмельницький, Україна

КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ СФОРМОВАНOSTІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УЧНІВ СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Постановка проблеми. Наукове управління формуванням відповідальності в учнів старшого шкільного віку передбачає її реєстрацію, оцінку та прогнозування. Для цього необхідно визначити критерії, показники та рівні сформованості даної якості.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу наукової літератури з проблеми відповідальності обґрунтувати критерії, показники та рівні сформованості відповідальності в учнів старшого шкільного віку.

Варто зазначити, що відповідальність як риса особистості є складним соціально-моральним утворенням і зумовлюється розвитком її свідомості та самосвідомості, включенням старшокласника у різноманітні види пізнавальної і предметно-перетворювальної діяльності. Критерії відповідальності мають відображати основні структурні компоненти особистості.

У філософських і психолого-педагогічних дослідженнях є різні підходи до визначення критеріїв і показників відповідальності. Це зумовлено різними поглядами на зміст категорії «відповідальність», а також на визначення її стрижневих характеристик. Так В. Оржеховська, визначаючи критерії соціальної відповідальності як показник її прояву виділяє соціальну активність, що характеризує спосіб життєдіяльності соціального суб'єкта. Цей спосіб полягає у свідомій спрямованості діяльності суб'єкта на перетворення соціальних умов відповідно до назрілих потреб, інтересів, цілей та ідеалів, у висуненні і реалізації соціальних ініціатив, участі у вирішенні актуальних соціальних завдань, формуванні в собі позитивних соціальних якостей. Чим вищий рівень соціальної активності особистості, чим більший заряд соціальної енергії вона в собі концентрує, тим успішніше розвивається суспільство [4].

У єдності з соціальною активністю розглядається і трудова активність, що визначається єдністю свідомості, волі і практичної діяльності людини. Вона визначає вчинки і всю лінію соціально цінної поведінки особистості, її морально-психологічну стійкість і організованість. Трудова активність знаходить своє вираження у творчості, самостійності, підприємливості, культурі праці, дисциплінованості. Важливою складовою трудової активності людини є її підприємливість і творча діяльність.

Як показник відповідальності особистості виділяється В. Оржеховською і здоровий спосіб життя, що характеризується прогресивністю, соціальною цінністю, високою громадянською спрямованістю, прагненням до розвитку і творчості, зміцненням духовного і фізичного здоров'я, відмовою від уживання наркотичних речовин [4].

Не важко помітити, що названі показники по відношенню до відповідальності є значно ширшими поняттями і не можуть виступити чітким критерієм її сформованості. Навпаки, відповідальність є складовою і соціальною, і трудовою активності, її способу життя.

Є також інші підходи до визначення стрижневих характеристик відповідальності. Так, у дослідженнях М.Савчина визначено сім типів відповідальності: 1) інтегральна відповідальність-потреба; 2) виокремлена (вибіркова) відповідальність; 3) прагматична відповідальність і статусна відповідальність як її підтип; 4) невротична відповідальність; 5) псевдовідповідальність; 6) безвідповідальність; 7) психопатична безвідповідальність [5].

Аналіз літератури з проблеми дослідження дає підстави відзначити чотири типи критеріїв відповідальності: 1) у відповідальних діях; 2) у виборі мотивів і цілей; 3) у регуляції внутрішнього стану людини, її дій та різних психологічних процесів; 4) у відповідальних якостях особистості [6].

Стосовно нашого дослідження заслуговує на увагу характеристика першого та другого типів критеріїв відповідальності. Це пояснюється тим, що досить часто критерій відповідальності вбачають у наявності відповідальних дій. Проте саме поняття «відповідальний вчинок» страждає такою самою неконкретністю як і поняття «відповідальність». Поширене визначення відповідальної дії як дії свідомої та цілеспрямованої. Але під таке визначення попадає дуже широке коло дій людини, в тому числі й інтуїтивні. Наприклад, намічене пересування з одного об'єкту на інший без будь-якого зовнішнього чи внутрішнього примусу може бути і усвідомленим, і цілеспрямованим. Однак чи можна таку дію вважати відповідальною? Якщо так вважати, то за таких умов усі дії та вчинки особистості є відповідальними. Очевидно, що свідомий і цілеспрямований характер вчинків є лише одним із показників відповідальності особистості. Ці два показники, на думку О. Леонтьєва, є обов'язковими для будь-яких дій. Якщо ж їх брати лише як критерії відповідальності, то тоді вся цілеспрямована активність буде опозицією до відповідальності [3].

Інколи до відповідальності відносять ті дії, що здійснюються без актуально переживаючої потреби в них чи їх результатах, але за якими стоять рішення самої людини спрямовані на: 1) задоволення потреби в майбутньому; 2) створення об'єктивних цінностей, що задовольняють потреби суспільства і окремих людей; 3) задоволення вимог колективу; 4) підпорядкування нормам моралі [2, с. 72].

Але і при такому розумінні відповідальних дій виникає багато питань, на які важко дати правильну відповідь. Наприклад, як розглядати дії зі створення об'єктивних цінностей, потребу в яких відчуває особистість. Чи будуть відповідальними дії особистості, зорієнтовані на потреби майбутнього (наприклад, фізична підготовка), якщо ця дія приносить їй насолоду і здійснюється за бажанням мати гарний фізичний стан, будову тіла і т.п. І чи всяка дія, що здійснюється без потреби в ній, є відповідальною, «усвідомленою необхідністю»?

Очевидно, ні сама по собі мета, ні внутрішній стан, не можуть бути абсолютним критерієм відповідальної дії. Навіть у своїй єдності вони не охоплюють усіх випадків відповідальних дій. Якщо ж це ще врахувати, тоді всі дії, які забезпечуються актуальною потребою, будуть відповідальними. Хоч багато дослідників убачають основну ознаку відповідальної дії саме в переборенні труднощів на шляху до мети.

До таких перешкод можуть належати :

1) фізичні перешкоди, складність дій, негативна обстановка і т.п.; 2) соціально задані дії (виконання певних видів робіт як умова просування по службі); 3) внутрішній стан особистості (втома, хвороба, емоційні переживання); 4) конкуруючі мотиви та цілі.

Уважається, що ці перешкоди переборюються за рахунок вольових зусиль, що є ознакою відповідальності особистості. Однак переборення зовнішніх і внутрішніх перешкод також не є однозначним критерієм відповідного вчинку. Низка труднощів може

переборюватись у результаті знаходження адекватного способу поведінки, вироблення необхідного навичку або пошуку способу обходу об'єктивних труднощів. Очевидно, труднощі можуть бути приводом або причиною відповідальних вчинків.

Деякі дослідники розглядають конкуренцію мотивів та їх боротьбу як основний критерій відповідальних дій. Опозицією таких доводів є дії, де така конкуренція відсутня. Проте це не означає, що дія має бути безвідповідальною. Визнання наявності перешкоди єдиним критерієм відповідальної дії не є переконливим. Тому можна погодитися з В. Селивановим, що перешкода може переборюватись і без звернення до вольових зусиль, а тільки за рахунок сильних мотивів [2, с.74]. Без звернення до вольових зусиль може здійснюватись і гальмування певних дій.

Все це є свідченням того, що переборення перешкод, виявлення вольових зусиль не може бути однозначним критерієм відповідальності. Крім того, необхідно попередньо в'яснити чи переборення перешкод (або гальмування певних дій) є власним свідомим рішенням особистості чи результатом дій інших сил.

Аналіз критеріїв, за якими визначаються відповідальні дії, дає можливість виявити її загальні характеристики: 1) відповідальні дії є усвідомленими, цілеспрямованими, прийняті до вирішення за власним свідомим рішенням; 2) відповідальні дії - це усвідомлена необхідність тих чи інших вчинків за зовнішніми (соціальними) чи внутрішніми причинами; 3) відповідальні дії забезпечуються додатковим стимулом за рахунок функціонування нових механізмів і завершуються досягненням наміченої мети.

Інший тип критеріїв відповідальності пов'язаний з вибором мотивів і цілей, що часто характеризується як боротьба мотивів. Звичайно, проблема вибору сама по собі є складна і як критерій відповідальності не однозначна. Конфлікт і необхідність вибору виникають у різних ситуаціях з різних причин:

1) необхідність вибору однієї з двох несумісних дій або бажань (стосовно нашого дослідження: рятувати об'єкт чи власне життя);

2) необхідність вибору однієї із цілей:

а) обумовленість різними мотивами;

б) відповідаючих одному й тому самому мотиву, але спричиняючих до різних наслідків;

3) конфлікт між бажаною метою і наслідками дій;

4) конфлікт між соціально заданою метою та особистими мотивами.

Інколи як вияв відповідальності розглядається просто довільний нічим не детермінований, мимовільний вибір особистістю мети і дії.

Деякі дослідники виділяють три компоненти відповідальності: когнітивний, афективно-мотиваційний і поведінковий (конативний) [4]. Так, перший компонент включає систему засвоєних особистістю знань про норми поведінки та сутність відповідальності, через яку вони реалізуються, уявлення про її предмет. У основі цих поглядів лежить здатність суб'єкта приписувати об'єктам якості користі-шкідливості, бажаності-небажаності та інші. Цей компонент включає дії суб'єкта зі встановлення раціональних відношень між належним і дійсним, суспільним і особистим. Однак у даному випадку маються на увазі не чисто причинно-наслідкові зв'язки, а зіставлення та співвимірювання ознак ситуації, об'єкту, позиції, системи стосунків з цілями людини. В цьому полягає ціннісний аспект її судження про предмет відповідальності.

Інший компонент - афективно-мотиваційний - включає в себе ієрархізовану систему мотивів соціально-відповідальної поведінки й емоційні переживання, які пов'язані з предметом та інстанцією відповідальності (задоволення - незадоволення, симпатія - антипатія, любов - ненависть тощо). Нарешті, третій компонент виражається у виборі і здійсненні певної лінії поведінки окремих її актів, що впливає з норм відповідальності.

Усі три компоненти характеризуються валентністю та складністю. Перша властивість означає полюси прийнятості-неприйнятості обов'язку, друга - чисельність елементів, які входять у підструктуру, їх різноманітність і ієрархізованість. Так, когнітивний компонент

може бути простим - включати в себе мінімум інформації про предмети та інстанцію, і складним - включати різноманітні відомості про них. Емоційний компонент в одному випадку може бути недиференційованим, дифузним, а в іншому - включати структуровані, складні, усвідомлені почуття. Поведінковий компонент може включати в себе як прості акти поведінки, так і складні дії, впорядковані за їх інструментальною цінністю.

Саме цій проблемі особливої уваги надавав Л. Колберг. У своїх дослідженнях він виходив з того, що специфіка відповідальності насамперед проявляється в особливостях її мотиваційно-емоційного компонента як внутрішньої детермінанти поведінки особистості. Ця інтегральна якість визначає поведінку і діяльність людини, передусім на основі усвідомлюваності, прийняття нею об'єктивного факту залежності життєдіяльності індивіда від суспільних цілей та цінностей. У ній головним є ставлення суб'єкта до обов'язків і наслідків своєї поведінки [8].

Дискусійним залишається і питання про виділення рівнів відповідальності. Під рівнем відповідальності слід розуміти ступінь сформованості в людини (з урахуванням її вікових особливостей та соціальної ролі) моральної свідомості, емоційно-вольових якостей і практичних умінь творчо, результативно виконувати свої професійні та громадянські обов'язки. Очевидно, що для визначення рівнів сформованості відповідальності потрібно враховувати, що на її інтенсивність і чіткість прояву можуть суттєво впливати параметри ситуацій, в які потрапляє особистість. Тому можна говорити про різні рівні прояву відповідальності в різних ситуаціях або про різний вплив ситуації на рівень прояву відповідальності. Поки що питання про те, що більше визначає поведінку особистості - її властивості чи параметри ситуації, - залишається дискусійним. Найперспективніше враховувати взаємодію цих факторів.

Варто враховувати і те, що формування відповідальності здійснюється поетапно і на різних рівнях: почуття відповідальності, усвідомлення відповідальності, реальної поведінки і громадянського ставлення.

На рівні почуття відповідальності ця якість проявляється у вигляді інтересу до різних видів діяльності і соціального оточення. Так, стосовно до учнів старшого шкільного віку це знаходить свій прояв у позитивному ставленні до навчання, бажанні отримати додаткову інформацію з того чи іншого навчального предмета, прагненні до спілкування з учителем та учнями і т. п.

На рівні усвідомлення відповідальності проявляється у готовності вибрати певний вид дій, у твердій впевненості щодо правильності свого вибору.

Рівень реальної поведінки характеризується активним прагненням особистості творчо, результативно виконувати свої учнівські та громадянські обов'язки.

Щоб діяти творчо, результативно у тій чи іншій ситуації, особистість повинна стимулюватись до таких дій відповідними мотивами, а також володіти способами, які дають можливість виконувати ці дії. У зв'язку з цим слід розрізняти два аспекти відповідальності: мотиваційний та інструментальний. Останній складається із двох компонентів: змістового та операційного [1].

Відповідальність передбачає, що людина повинна знати свої права та обов'язки, шляхи та засоби оптимального варіанту їх реалізації з урахуванням соціальних наслідків, до яких вони можуть привести. Керуючись цими знаннями, особистість ставить реальні цілі, організовує себе для певних дій і, нарешті, діє. Таким чином, структура відповідальних дій складається з трьох компонентів: пізнавального, емоційно-вольового і практичного. Ступінь сформованості відповідальності (з урахуванням особливостей соціальної ролі особистості на кожному етапі її становлення) визначається:

- 1) рівнем свідомості, в тому числі знанням конкретної ситуації, соціальних і особистісних наслідків дій і вчинків;
- 2) ступенем емоційно-вольових зусиль, необхідних для переборення труднощів, що виникли в певній ситуації;
- 3) конкретною поведінкою, що характеризується дотриманням загальноприйнятих

норм, а також проявом ініціативи та самостійності у виконанні своїх обов'язків.

Як справедливо зазначають дослідники виховного процесу, не має чітких критеріїв, за допомогою яких можна визначити рівень сформованості тієї чи іншої риси. Це стосується і такої якості, як відповідальність. Проте розуміння суті цього поняття, його структури дає змогу визначити найважливіші показники та критерії рівня сформованості.

Високий рівень: особистість добре знає свої права і обов'язки, усвідомлює необхідність їх гармонійної єдності, розуміє суспільне і особистісне значення відповідальності, послідовно і з власної ініціативи сама дотримується норм поведінки і вимагає цього від інших, здійснює самоконтроль і саморегуляцію, бере активну участь у всіх видах суспільної та професійної діяльності, проявляючи ініціативу, самостійність і творчий підхід, завжди вболіває за наслідки своєї діяльності, уміє знаходити оптимальне вирішення відповідальних ситуацій; у діях і вчинках переважають моральні мотиви і постійне прагнення до самоудосконалення.

Цей рівень свідчить про повну сформованість відповідальності. Він характеризується не лише моральною потребою, але й практичною готовністю особистості до творчого, результативного виконання своїх обов'язків.

Середній рівень: особистість знає свої права і обов'язки добре, але не завжди їх компоненти глибоко осмислює, інколи не усвідомлює громадянського і особистісного сенсу діяльності, не систематично прагне до оволодіння високою майстерністю і не завжди вимагає цього від інших, не володіє в достатній мірі самоконтролем і саморегуляцією власних діянь, переживає за результати праці, але ініціативу і самостійність проявляє не завжди, загалом уміє знаходити оптимальні варіанти вирішення відповідальних ситуацій, прагне до самоудосконалення, у діях та вчинках часто керується моральними мотивами.

Цей рівень свідчить про наявність почуття відповідальності, яке породжує потребу діяти за визначеними правилами і нормами, бажання зробити щось корисне, приємне.

Низький рівень: особистість недостатньо знає свої права та обов'язки, не усвідомлює деяких компонентів відповідальності, до виконання своїх обов'язків ставиться ситуативно, не володіє самоконтролем і саморегуляцією дій, дотримується суспільних норм лише за наявності зовнішнього контролю і вимог, не проявляє ініціативи та самостійності у виконанні своїх обов'язків, не завжди може знайти оптимальний варіант дій у складних ситуаціях, не прагне до самоудосконалення, у діях та вчинках часто керується егоїстичними мотивами.

Цей рівень свідчить про наявність ретроспективної відповідальності. Головним мотивом дотримання суспільних норм є врахування тих санкцій, які можуть бути застосовані за їх порушення. Відповідальність виступає як зовнішня вимога, якої необхідно дотримуватись.

Дуже низький рівень: недостатня обізнаність із нормами поведінки та усвідомлення громадянського та особистісного значення діяльності; ставлення до виконання своїх обов'язків ситуативне, головним чином через наявність вимог; часті прояви безвідповідальності, байдужості до результатів праці.

Названі рівні характеризують динаміку розвитку відповідальності від санкції (коли основним мотивом дії особистості є прагнення уникнути відповідальності за порушення загальноприйнятих норм чи невиконання свого доручення) через усвідомлення необхідності своїх дій та вчинків (основним мотивом виступає не страх, а бажання особистості діяти певним чином) до відповідальності (прагнення творчо, результативно виконувати свої обов'язки).

Запропоновані критерії, показники та рівні сформованості відповідальності учнів старшого шкільного віку дозволяють прогнозувати, а також корегувати цей процес.

Література:

1. Гурова Р.Г. Социологические проблемы воспитания. - М.: Педагогика, 1981. - 176 с.
2. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции. М.: Изд-во МГУ, 1991. - 142с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1975. - 304 с.

4. Оржеховська В.М. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі//Педагогіка і психологія. 1996.- № 4.- С.25-31.
5. Савчин М.В. Проблема вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини.//Педагогіка і психологія, 1995. - N2. - С. 30-37.
6. Сметанський М.І. Формування соціальної відповідальності вчителя. - Вінниця. Континент, 1993. - 91с.
7. Хингинс Э. Шесть ступеней Лоуренса Кольберга//Народное образование, 1993. - N1. - С. 80-87.

В статті на основі аналізу філософської і психолого-педагогічної літератури по проблемі дослідження пропонується критерії, показателі і рівні, які характеризують сформованість відповідальності як якості особистості в учасників старшого шкільного віку.